

دکتر خزائے

قانون گزار روشن دل

مجموعه فرهنگ و هنر ۱۴

دکتر خزائلی

قانون گذار روشن دل

دفتر فرهنگ معلولین

شناسنامه

دکتر خزائلی: قانون گذار روشن دل

پدیدآورنده: قدرت الله عفتی

ناظر علمی: محمد نوری

امور فنی: حسن احمدی

تاریخ: پاییز ۱۳۹۱

ناشر: دفتر فرهنگ معلولین

قم، خیابان صفائیه، کوچه ۳۷، کوچه ۳، پلاک ۲۶

تلفن: ۰۲۵۱-۷۷۳۴۸۰۴ دورنگار: ۷۷۳۸۰۱۹

www.HandicapCenter.com

info@HandicapCenter.com

هرگونه برداشت و استفاده از کتاب، تنها با ذکر مأخذ و اجازه دفتر امکان پذیر است.

فهرست

مقدمه	۵
فصل نخست: زندگی نامه	۷
دوران کودکی	۹
تحصیل در مدارس دولتی	۱۰
آغاز رسمی فعالیت اجتماعی	۱۱
استخدام وزارت فرهنگ	۱۳
ازدواج	۱۴
تحصیلات دانشگاهی	۱۴
خدمات فرهنگی اجتماعی	۱۶
نماینده مردم اراک در مجلس	۱۷
تألیفات	۲۲
فوت	۲۶
فصل دوم: دیدگاه‌ها	۲۷
دکتر خزائلی در توصیف مشیر	۲۹
خزائلی در معلولین نامدار ایران و جهان	۳۴
خزائلی در گزارش بیدهندي	۴۰
منابع	۴۳

مقدمه

مرحوم استاد محمد خزائلی با تلاش و ممارست فراوان به رغم فقدان بینایی به مدارج عالی دانشگاهی و اخذ مدرک دکترا دست یافت. امروز به دلیل وجود وسائل مدرن، کتاب گویا و وسائل الکترونیکی، تحصیل نابینایان آسان شده است؛ ولی در آن روزگار، واقعاً مشقت آور و بسیار مشکل بود. علاوه بر آن به کرسی نمایندگی مجلس دست یافت و به عنوان نماینده مردم اراک انتخاب شد. زیرا هدفی جز اصلاح جامعه نداشت و معتقد بود بدون حضور در مراکز و نهادهای اصلی قدرت این هدف عملی نخواهد شد. در مجلس با تمام وجود به اصلاح و تکمیل قوانین معلولین و نابینایان پرداخت. با نطق‌های خود و اطلاع‌رسانی تلاش نمود تا فرهنگ صحیح برخورد و تعامل با آحاد معلولین را به جامعه القاء کند.

او ابتکارات نوین و خوبی در عرصه جامعه‌شناسی، به ویژه قانون‌گذاری برای معلولین ایران داشت. زیرا نخستین نماینده نابینا در مجلس شورای ملی بود و پیش از نمایندگی، درایت و تدبیرهای راهگشایی را تجربه کرده بود، پس از رسیدن به کرسی مجلس، از این نهاد به خوبی برای سامان‌دهی و رفع مشکلات معلولین استفاده کرد.

۶ دکتر خزانلی

خدمات، آراء و فعالیت‌های او می‌تواند الگوی مناسب و خوبی برای دیگران باشد. از این رو این دفتر برای معرفی این چهره تدوین و عرضه شد. از نخبگان و پژوهشگران انتظار هست، لغزش‌ها و مشکلات این دفتر را گوشزد فرمایند.

محمد نوری

فصل نخست:
زندگی نامه

دوران کودکی

دکتر محمد خزائلی دانشمند و محقق نابینای معاصر، فرزند محمدرضا به سال ۱۲۹۲ در کرهرود اراک متولد شد. در هجده ماهگی بر اثر ابتلا به بیماری آبله بینایی خود را از دست داد. در آن زمان آموزش و پرورش در سراسر کشور مدارس ملی امروزی را نداشت، مکتب‌خانه‌ها به تعلیم و تعلم کودکان همت گماشته بودند. در این بین آنهایی از نعمت سواد بهره‌مند می‌شدند که خانواده متمکن داشته باشند.

وضعیت نابینایان بدتر از دیگران بود، آنها از مدارس خاص خودشان محروم بودند، باید در مکتب‌خانه‌ها، همراه با دیگران درس یاد می‌گرفتند یعنی تنها به حافظه خودشان باید تکیه می‌کردند. به همین دلیل محمد رهسپار مکتب‌خانه‌های قدیم شد. وی در هفت سالگی به مکتب شیخ حسین مدنی رفت. مدتی برای فراگرفتن قرآن نزد شیخ می‌رفت. ایشان در ۱۲ سالگی قرآن را کاملاً حفظ بود، چنانچه آیه‌ای برایش تلاوت می‌شد بلافاصله ادامه آن را قرائت می‌کرد. وی روزی به پدرش گفت: «آقای معلم قرآن را غلط می‌خواندا!» شاید این اولین انتقاد او نسبت به محیط تعلیم و تربیت بود. پدرش متوجه شد که مکتب‌خانه جوابگوی خواسته پسرش نیست.

تمصیل در مدارس دولتی

در آن زمان اولین مدرسه اراک به نام «مدرسه صمصامیه» تأسیس شد. پدر محمد تصمیم گرفت فرزندش را به این مدرسه جدید بفرستد، بنابراین محمد خزانلی که در سن ۱۶ سالگی بود وارد مدرسه جدید شد.

در مدت تحصیل درس‌ها را برایش می‌خواندند و او به لطف داشتن حافظه‌ای قوی آنها را یاد می‌گرفت. وی در دوران ابتدایی همیشه شاگرد ممتازی بود.

رفقای دوران تحصیل وی نقل می‌کنند: هنگامی که برای بازی و تفریح به بیرون شهر می‌رفتند از آنان درخواست می‌کرد که نوشته‌های روی سنگ قبرها را به وی نشان دهند و او با لمس کردن آنها با اشکال مختلف حروف فارسی آشنایی پیدا کرد. در دوره ابتدایی همیشه شاگرد اول بود و با وجود عدم بینایی با اشکال زیادی مواجه نشد و به اخذ مدرک پایه ششم ابتدایی با معدل ۲۰ نائل گردید.

تحصیلات متوسطه را در صمصامیه اراک ادامه داد ولی برای گذراندن پایه سوم متوسطه با مشکلات فراوانی مواجه شد. در این زمان بود که برای اولین بار فقدان بینایی خویش را بیشتر احساس کرد. امتحانات شفاهی درس را با موفقیت گذرانید ولی ناپیایی، مانع از امکان شرکت وی

فصل نخست: زندگی نامه ۱۱

در امتحانات کتبی می‌شد. از این رو در آن سال موفق به دریافت مدرک سوم متوسطه نشد.

ایشان به مدت دو سال به مکاتبه با مرکز مشغول بود تا اینکه «آقای شکیبا» رئیس فرهنگ وقت اراک به تهران رفت و ترتیبی داد که محمد خزائلی بتواند با کمک منشی امتحانات کتبی را بگذراند. به این ترتیب معمایی بزرگ حل شد و از آن زمان، این شیوه امتحان برای همه نایبانیان معمول گردید.

برای همه در آن زمان عجیب بود که فرد نایبانی بتواند تحصیل کند، ولی محمد خزائلی اهل مبارزه با مشکلات بود و آنی از تلاش غفلت نمی‌کرد تا اینکه بالاخره به تهران رفت و در امتحانات متفرقه پایه ششم متوسطه شرکت کرد و در رشته ادبی در سراسر کشور رتبه اول را به دست آورد و به دریافت مدال علمی نائل گردید.

آغاز رسمی فعالیت اجتماعی

محمد خزائلی در سال ۱۳۱۲ش اولین فعالیت اجتماعی خود را ضمن ادامه تحصیل در دبیرستان، با تشکیل کلاس‌های درس در منزل آغاز نمود. در همین دوران بود که به یادگیری زبان فرانسه، خارج از محیط مدرسه نزد شخصی به نام ژوزف که از ارامنه جلفا و پدرش تاجر

فرش بود، پرداخت. این معلم ابتدا الفبای زبان فرانسه را با کمک حروفی که از گچ و چوب درست کرده بود به وی یاد داد و سپس به تعلیم کتاب‌های مقدماتی فرانسه پرداخت. روزی که محمد امتحان زبان فرانسه را در دبیرستان می‌گذرانید، طبق روال پیشین فقط یک نسخه سؤال از مرکز برای آن حوزه امتحانی ارسال شده بود. اگر ممتحنین می‌خواستند سؤالات را در جلسه عمومی قرائت کنند، آنگاه در دست منشی محمد نسخه‌ای از سؤالات نبود تا برایش بخواند و اگر عکس قضیه را انجام می‌دادند، سایر شاگردان از سؤالات مطلع نمی‌شدند. در این‌جا حافظه و هوش سرشار محمد مددکار همه شد، وی به ممتحنین پیشنهاد نمود که ابتدا یک مرتبه دیکته و ترجمه فرانسوی را برایش بخوانند و بعد سؤالات را برای امتحان سایر شاگردان ببرند، ممتحنین این کار را کردند و وی بدون اشتباه، مطالب قرائت شده را به منشی دیکته کرد و هجی نمود و نمره ۲۰ هم گرفت.

وی با این کار خود توانست وزارت فرهنگ را قانع کند که نایب‌ایان هم می‌توانند تحصیلات منظم داشته باشند و امتحانات رسمی را مانند یک نفر برجسته بینا بگذرانند.

استفاده وزارت فرهنگ

به دست آوردن کار دولتی برای نایبانیان، مشکل بزرگتری بود که محمد خزائلی با آن مواجه گردید و مثل همیشه با تلاش و کوشش و نشان دادن لیاقت شخصی خود، در سال ۱۳۲۱ش به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و به این ترتیب راه دیگری به روی نایبانیان گشوده شد.

ایشان در دبستان‌های گلپایگان و خمین، و سپس در دبیرستان‌های اراک به تدریس پرداخت. در زمانی که معلم مدرسه «عظیمیه» اراک بود، وزیر فرهنگ وقت علی اصغر حکمت به اراک رفت و قرار شد معلمین هر کدام در مورد رشته و فن خود مطلبی را بیان کنند. وزیر فرهنگ از مدیر مدرسه پرسیدند معلم کلاس ششم کیست؟ مدیر، محمد خزائلی را معرفی نمود.

ایشان در حضور وزیر فرهنگ، هندسه را با ارائه اشکال هندسی به شاگردان تدریس نمود. نتیجه کار به قدری عالی بود که مورد توجه و تعجب وزیر فرهنگ قرار گرفت تا آنجا که مدال درجه اول علمی را به وی اعطا نمود.

محمد خزائلی در جوانی با هنر موسیقی آشنایی پیدا کرد و گهگاه نغمه‌هایی برای آرامش دل خود می‌نواخت. تا اینکه روزی در مجلس جشن و سروری حاضر بود، ساز را به دامن او نهادند و از او خواستند که بنوازد، این عمل برایش

ناخوش آیند بود، وی پس از اندکی تأمل، ساز را به کناری نهاد و از آن پس برای همیشه دست از نواختن برداشت.

ازدواج

در یکی از کلاس‌های درس بود که محمد خزائلی عاشق یکی از شاگردان خود به نام صدیقه عظیمی عراقی شد. علیرغم آن که این عشق دوجانبه بود ولی پدر و مادر دختر با این ازدواج مخالف بودند. بالاخره بعد از گذشت چند سال این ازدواج سر گرفت و در سال ۱۳۱۸ش زندگی مشترکشان را آغاز کردند. حالا دیگر همسرش کتاب‌ها را برایش می‌خواند و او مطالب را به حافظه‌اش می‌سپرد. ثمره این پیوند چهار پسر و چهار دختر می‌باشد. متأسفانه از همسر و فرزندانش اطلاعاتی به دست نیاوردیم، به امید روزی که زندگی‌نامه کاملی از دکتر خزائلی توسط خانواده‌اش تهیه و به جامعه ارائه گردد.

تمصیلات دانشگاهی

محمد خزائلی که او را محمد نابغه لقب داده بودند، هیچ‌گاه در راه تحصیل علم از پای ننشست. ایشان در ضمن کار و تحمل مخارج زندگی به آموختن ادبیات عرب، فلسفه قدیم، عرفان، فقه و اصول، ملل و نحل، علم کلام و تاریخ اسلام پرداخت. آنگاه به تهران رفت و با وجود

فصل نخست: زندگي نامه ۱۵

مشكلات فراواني كه در سر راهش بود در سال ۱۳۲۱ش در كنكور دانشگاه شركت كرد و قبول شد و در دانشكده معقول و منقول مشغول تحصيل شد. و سرانجام در سال ۱۳۲۴ش موفق به اخذ درجه ليسانس با رتبه شاگرد اولي از دانشكده الهيات و نیز مفتخر به دريافت مدال علمي گرديد. پس از آن بازم در سال ۱۳۲۵ش از دانشكده حقوق و در سال ۱۳۲۹ش از دانشكده ادبيات به دريافت ليسانس توفيق يافت.

در واقع محمد نابغه در مدت ۸ سال با تلاشي خستگي ناپذيرش موفق شد از سه دانشكده سه درجه ليسانس «ادبيات»، «حقوق»، و «الهيات» را با رتبه عالي اخذ كند و افتخاري براي جامعه نابينايان و شادي براي جامعه معلولين بوجود آورد.

اين نابغه بزرگ با پشتكار عجيب و ذوق به تحصيل علم و دانش كه در نهاد او منحصر به فرد بود، تحصيلات عاليه خود را ادامه داد تا اين كه در سال ۱۳۳۲ش در رشته ادبيات فارسي و در سال ۱۳۳۶ش در رشته قضايي از دانشكده حقوق دانشگاه تهران درجه دكتری گرفت، وي تشنه علم بود كه به عالي ترين درجه علمي دست يافت. و با اين كارش به همه ثابت كرد كه نابينا، ناتواني نيست. بلكه نابينايان هوشي مضاعف دارند كه بايد آن را به كار گيرند تا به موفقيت هاي عالي دست يابند.

دکتر خزانلی به تصدیق اغلب دانشمندان و اهل فن، در زمینه علوم مذهبی، ادبیات عرب، معقول و منقول، تصوف، علم، تفسیر، حقوق اسلام و مذهب‌شناسی کم نظیر بود. به سه زبان عربی، فرانسه و انگلیسی تسلط کامل داشت و به زبان آلمانی نیز آشنا بود. می‌گویند ایشان اصول اولیه زبان انگلیسی را فقط در عرض دو هفته فرا گرفت.

خدمات فرهنگی اجتماعی

محمد خزانلی در سال ۱۳۱۱ش آموزشگاه خزانلی را در اراک تأسیس کرد و بعدها آموزشگاه‌های متعدد خزانلی را در تهران بنیان نهاد و تمام آنها را شخصاً مدیریت می‌کرد. او بنیانگذار اولین مدرسه شبانه در ایران است.

وی نه تنها به باسواد کردن افراد بینا سعی وافیه نمود بلکه از باسواد نمودن نایب‌ایان نیز غافل نبود. او اولین کسی بود که «انجمن هدایت و حمایت نایب‌ایان ایران» و سپس «آموزشگاه نایب‌ایان بزرگسال» را تأسیس نمود و سهم خود را در باسواد کردن روشندان کشور تا سر حد امکان ایفا نمود. وی یک لحظه از تلاش در عرصه تعلیم و تربیت غافل نماند و به راستی عمر خود را در گرو تحصیل و تدریس علم و دانش نهاد.

فصل نخست: زندگي نامه ۱۷

در سال ۱۳۴۸ش «مجله روشندل» را برای اشاعه اخبار مربوط به ناینایان ایران و جهان منتشر نمود. از مؤسسات ناینایان کشورهای سیلان، هندوستان، فرانسه، جمهوری فدرال آلمان، عربستان سعودی، جمهوری دمکراتیک آلمان، روسیه و اسپانیا با هدف گسترش فعالیت‌های ناینایان ایران بازدید نمود. وی عضویت «کمیته اجرایی خاورمیانه» در «شورای ملی رفاه ناینایان»، «اتحادیه بین‌المللی ناینایان» و «کمیته اجرایی کنفرانس بین‌المللی تربیت مبتلایان به نقص بینایی» را برعهده داشته‌است.

محمد خزائلی علاوه بر تدریس در آموزشگاه‌های خود، در مراکز آموزشی عالی کشور نیز به تدریس ادبیات فارسی اشتغال داشت.

نماینده مردم اراک در مجلس

دکتر خزائلی در دوره بیست و دوم مجلس شورای ملی در سال ۱۳۴۶ش در حوزه اراک برگزیده شد و به مجلس راه یافت. گوشه‌هایی از دو نطق ایشان را با رعایت اختصار می‌آوریم:

* سخنرانی دکتر خزائلی در مجلس شورای ملی، دوره ۲۲، جلسه ۱۱، سال ۱۳۴۶

آقای دکتر خزانلی که خود روشندل و نابینا بود درباره حقوق معلولین به ایراد سخن پرداخت:

بنام خداوند قادر عالم سمیع بصیر، و با اجازه مقام ریاست و همکاران گرامی می خواهم به مناسبت هفته روشندلان که امروز دومین روز آن است مطالبی درباره علت وجودی هفته روشندلان گفتگو کنم و کمی همکاران گرامی را با وضع روحی و زندگی این طبقه مستعد و محروم که حرمان آنها قابل تدارک است و در تدارک آن مخصوصاً چشم امید به همکاران من دارند بیان کنم.

روشندلان طبقه ای مستعد هستند بنابر قانون روانشناسی هرگاه خداوند حسی را از کسی بگیرد حس های دیگر را جانشین آن قرار می دهد و این مطلب در روانشناسی مسلم شده و گویندگان ما به آن توجه داشته اند.

خدا گر ز حکمت بیند دری

ز رحمت گشاید در دیگری

لامسه جای بینائی را تا حد زیادی می گیرد متهی عرض کردم نابینایان محروم و فراموش شده بودند زیرا حالات نفسانی آنها را کسی درک نمی کرد البته ما می دانیم در کشور ما پدر شعر، رودکی نابینا بود و باز می دانیم ابوالعلاء مَعَری فیلسوف بزرگ عالم اسلام نابینا بود. از جانب دیگر

فصل نخست: زندگی نامه ۱۹

می دانیم در هندوستان و یونان شعر و ادب با ناینایان شروع شده است.

من از همکاران عزیزم دعوت می کنم که به آموزشگاه ناینایان خردسال در وقت فرصتی تشریف بیاورند و از نزدیک کارهای آنها را ببینند، بیائید با هم همدستی کنیم و اینها را آموزش بدهیم، به آنها کار یاد بدهیم و آنها را در اجتماع بگیریم تا آنها از زندگی شرافتمندانه بهره مند شوند تا هم اتمام حجتی بر ناینایان شده باشد و هم این طبقه مستعد محروم نماند.

ایشان لایحه ای به همین مجلس درباره ناینایان ارائه داده بود و گفت حوزه انتخابی بنده شهر اراک محروم است، بنده از شهر انتخابی و طبقه محروم ناینایان در مجلس سخن می گویم و از همکاران عزیزم خواهشمندم که با من کمال مساعدت را داشته باشند هر جا که عنوان شهرها مطرح است شهر اراک را بخاطر بیاورید و هر کجا که طبقات اجتماعی مطرح است طبقه فراموش شده ناینایان را در نظر داشته باشید.

** دومین سخنرانی دکتر خزائی در مجلس شورای ملی، دوره ۲۲، جلسه ۱۵۷، ۶ آذر ۱۳۴۸ بوده است. ایشان در صحن علنی به ایراد سخن درباره ناینایان و روشندان پرداخت.

بنام خدای بزرگ جهان آفرین و با اجازه مقام معظم ریاست و همکاران بسیار گرامی، چند دقیقه‌ای مزاحم اوقات شریفتان می‌شوم امروز روز وصل میان دو رویداد مقدس اسلامی است. دیروز سبط اکبر امام مجتبی مظهر صلح و صفا متولد شدند و در آن شب بنا به اشهر روایات قرآن مجید کتاب آسمانی اسلام بر قلب پیغمبر اکرم نازل شد و تقارن دارد این دو رویداد با روز پایان هفته روشندان است. موقع را مغتنم می‌شمارم و هر سه رویداد را تبریک عرض می‌کنم و توفیق همه ملت را در پیروزی از نیات مقدس خواستارم.

وقتی بنده در سفر سیلان، جهت شرکت در کنفرانس جهانی و بین‌المللی نایب‌نایان بودم، در روز افتتاحیه، شخصی به نام دکتر ایزابل گرانت که خزانه‌دار این اتحادیه بود وقتی که خواست راجع به نایب‌نایانی که راهنمای نایب‌نایان هستند صحبت کند اول از ایران شروع کرد و از اینکه بنده در پارلمان ایران هستم ابراز خوشوقتی بسیار کرد.

همکاران محترم، جامعه روشندان از ما می‌خواهد که روشندان را به جامعه بشناسانیم. خواست روشندان این است که جامعه بفهمد که در آنها چه استعدادهایی نهفته است و از چه استعدادهایی برخوردارند.

فصل نخست: زندگی نامه ۲۱

در جهان روشندان یک رویداد بزرگ اتفاق افتاد، از ۲۵ کشور جهان، نمایندگان روشندان برجسته، دور هم توانستند جمع بشوند و با هم توانستند تصمیماتی اتخاذ کنند و به خودشان و سرنوشتان بیاندیشند و واقعاً توفیقی بسیار عظیم است. همکاران محترم باید استعدادهای نایبایان و احتیاجات آنها را مورد مطالعه قرار بدهیم و احتیاجات آنها را به جامعه معرفی بکنیم تا به مشکلات نایبایان برسیم و بالاتر از همه رفع تبعیضاتی که به واسطه نایبایی وجود دارد بشود. البته خود بنده هم موقعی که می خواستم در مسابقات دانشجویی شرکت کنم بعلت نایبایی مانع شدند. یک نفر امسال در قسمت دانشسرای عالی موفق شد ولی چون نایب بود آن راه ندادند بعلت اینکه آئین نامه دانشسرای عالی نایبایان را منع کرده و محروم می دارد. یک دوشیزه‌ای که الان آموزگار است بنام خانم صفاری که استعداد زیادی دارد چند سال پیش شرکت کرد و دوم شد ولی به او اجازه ندادند و حالا سنش از ۲۵ گذشته و در کنکور طبق مقررات جدید در قسمتهای دیگر او را نمی پذیرند و مطلب دیگر تبعیض سنی در کنکور است که به عقیده من امر خوبی نیست و منافات دارد با این که هر کس به تناسب استعداد خودش بهره‌ور بشود. تبعیض سن یا تبعیض بعلت دیگر نباید مانع کار باشد.

۲۲ دکتر خزانلی

در خاتمه امیدوارم به حمایت نمایندگان عزیز که مسلماً اصلی از اصول مرام نامه آنها کمک به معلولین است طرح‌هایی راجع به استخدام نابینایان و راجع به صرف بودجه درباره نابینایان بدهند. می‌دانید که من به کشور خودم، علاقمند هستم و راضی نیستم که یک شاهی از پول مملکت به هدر برود. من متعهد می‌شوم هر دیناری که خرج نابینایان می‌شود سه ساله، ده برابرش عاید مملکت بشود توفیق همه را از خداوند خواهانم از اینکه به عرایض بنده توجه فرمودید تشکر می‌کنم.

تألیفات

دکتر خزانلی در دوران خدمتش، افتخار دریافت دو قطعه مدال درجه اول و یک قطعه نشان درجه دوم علمی را داشته است.

وی در مدت ۶۲ سال زندگی پرثمر خود، چندین کتاب ارزنده تألیف کرد که اغلب آنها در دانشگاه‌ها و مدارس علمیه تدریس می‌شود.

تألیفات ایشان در چهار بخش تحت عناوین: رسالات، کتاب‌های درسی، سایر تألیفات، و آثار چاپ نشده به شرح ذیل است:

فصل نخست: زندگینامه ۲۳

۱. ایشان رساله دکترای ادبیات خود را به روشنگری درباره «اعلام قرآن» اختصاص داد و اکنون این کتاب ارزنده از جمله کتاب‌های منبع و مأخذ تحقیقات قرآنی و اسلامی است.

۲. رساله دکترای حقوق او کتابی است به نام «مسئولیت مدنی کارفرما، ناشی از عمل کارگر» که این اثر پژوهشی نیز می‌تواند ملاک بسیاری از داوری‌های وزارت کار قرار گیرد.

۳. ایشان تألیف ارزنده دیگری به نام «احکام قرآن» دارد، این کتاب جامع، مقام آن را دارد که رهنمود راستین حکام شرع قرار گیرد.

۴. وی کتاب «فقه» را در شش جلد تدوین نموده است.

۵. «فلسفه اسلام» و ترجمه «معالم القریه فی الحکام الحسبه» از آثار دیگر اوست.

۶ و ۷. او در گلستان و بوستان سعدی نیز عارفانه و محققانه سیر معنوی و علمی نموده و با تألیف دو جلد کتاب به نام‌های «شرح گلستان» و «شرح بوستان»، هرگونه معضل و مشکلی را که ادب دوستان در بیانات و سروده‌های سعدی داشته‌اند، رفع کرده و پرده ابهام و ابهام را از آن به کنار زده است.

۲۴ دکتر خزانلی

۸. کتاب دیگری به نام «گلهای ادب» در چهار جلد، تقدیم علاقه‌مندان به ادبیات فارسی نموده‌است.
۹. کتاب «دستور زبان جاویدان» از آثار گرانقدر ایشان است.
۱۰. «خودآموز حکمت مشاء» یکی دیگر از تألیفات اوست که ترجمه‌ای بلیغ و رسا از «مقاصد الفلاسفه» امام محمد غزالی است.
۱۱. «المنتخب فی ادب العرب» برگزیده‌هایی زیبا از آثار ادب عرب است که با طبع لطیف و حساس خود آن را جمع نموده است.
۱۲. «نهج الادب» در صرف و نحو عربی را در شش جلد نوشت.
۱۳. «الاسلوب الحدود» برای مکالمه عربی را در دو جلد تألیف نمود.
۱۴. «منطق و مختصری از فلسفه شرق»؛
۱۵. «منطق نظری»؛
۱۶. «منطق عملی» این سه کتاب در رشته منطق است. که در حقیقت از راه دانش ثمر بخش منطق، دریچه‌ای به باغ فلسفه گشوده‌است.
۱۷. «تاریخ مختصر فلسفه و زیبایی‌شناسی» زیبایی‌شناسی یکی از رشته‌های فلسفه است و این واقعیت را در کتاب

فصل نخست: زندگی‌نامه ۲۵

که دکتر محمد خزائلی تدوین نموده‌است، می‌توان به نیکویی دریافت.

۱۸. «مختصر روانشناسی»، کتابی است کامل که همگان را با دانش روانشناسی آشنا می‌سازد.

۱۹. داستانهای «دایانا و ونوس» در ادبیات یونان، روم، انگلیس و ایران یکی از آثار زیبای اوست.

۲۰. «بدیع و قافیه» را با همکاری دکتر حسن سادات ناصری تألیف نمود.

۲۱. کتاب «مختارات» را با یاری دکتر محمد خوانساری نوشت.

۲۲. «دستور جاویدان» را به مدد سید ضیاءالدین میرمیران تدوین کرد.

۲۳. «اسلوب الحدیث» را با کمک سید عبدالباقی تنکابنی به مشتاقان هدیه نموده‌است.

۲۴. کلید دانش‌ها

۲۵. تاریخ حقوق ملل

۲۶. تاریخ تحول نظرات فلسفی

۲۷. ترجمه «تحافته الفلاسفه» غزالی

۲۸. ترجمه «مفتاح العلوم» خوارزمی

۲۶ دکتر خزائلی

۲۹. «فرهنگ اصطلاحات روانشناسی و فلسفی» با استفاده از فرهنگ‌های روانشناسی و فلسفی فرانسه و انگلیس را می‌توان نام برد.

وی آثار مدون دیگری دارد که اکنون در کتابخانه‌ای که از او به یادگار مانده و به دانشگاه اصفهان هدیه شده موجود است.

فوت

دکتر محمد خزائلی نه تنها در راه نشر معارف دینی ایران و اسلام به راستی فعالیت می‌نمود، بلکه زندگانی و بهسازی و بهزیستی جامعه نایبانیان ایران را نیز مدنظر داشت. وی طی بیست سال متوالی که انجمن ملی هدایت و حمایت نایبانیان ایران را بنیاد نهاد بود و بعد منجر به تشکیل سازمان رفاه نایبانیان ایران شد، خدمتی همیشگی و مستدام در حق این گروه نمود و آنچه داشت برای آنان در طبق اخلاص نهاد و هدیه کرد. ایشان، در ۲۲ خردادماه ۱۳۵۳ پس از یک هفته اغما در سن ۶۲ سالگی چشم از جهان فرو بست.

فصل دوم:
دیدگاه‌ها

دکتر فزائلی در توصیف مشیر^۱

دکتر محمد خزائلی دارندهٔ آموزشگاه‌های خزائلی در تهران، در سال ۱۲۹۲ خورشیدی در شهر اراک تولد یافت. در بیست ماهگی بر اثر بیماری آبله، بینائی هر دو چشم را از دست داد. از کودکی تحصیلات خود را در مکتب‌خانه آغاز کرد، شانزده سال داشت که از مکتب به مدرسه جدید رفت.

وی از سال ۱۳۱۲ در خانه و مدارس مآلی به تعلیم پرداخت و هم از محضر علما و زبان‌دانان بهره‌مند گشت. ایشان با این فعالیت‌ها توانست وزارت فرهنگ را قانع کند که نمایان هم می‌توانند تحصیلات منظم داشته باشند و امتحانات رسمی را مانند یک فرد برجسته بینا بگذرانند.

از سال ۱۳۲۱ تحصیلات دانشگاهی او ضمن اشتغال به کار شروع شد. دوره‌های دانشکده معقول و منقول، دانشکده حقوق و دانشکده ادبیات را به ترتیب پیمود و در رشته‌های ادبیات و حقوق به دریافت درجه دکترا توفیق یافت.

دکتر خزائلی در پاسخ پرسشنامهٔ این مؤلف ضمناً متذکر شده‌اند: «به عقیدهٔ من نمایان صنف مشخصی را تشکیل نمی‌دهند و فقدان باصره مانند فقدان سامعه یا محرومیت از

---

۱. سخنوران نابینا یا کوران روشن‌بین، ص ۴۶۰-۴۶۳.

نطق و تکلم است، همچنان که کران و لالان تذکره‌ای جداگانه ندارند کوران هم دفتری علی حده نیستند».

«وی همچنین متذکر گردیده است که من خود را سخنور نمی‌دانم زیرا نوشته‌های من در باب موضوعات علمی و جدی است و اگر گاه‌گاهی طبع آزمایی می‌کنم فقط برای تسلی خاطر خویش است».

با استفاده از تذکر دکتر خزائلی و یا به استناد همان تذکار ایشان حق همین است که مؤلف تذکره مستقلاً برای سخنوران نایینا یا کوران روشن بین ابتکار کرده تا اگر کسانی از قلم افتاده‌اند قلمداد شوند و آثار و فعالیت فوق‌العاده آنان مایه تنبه و سرمشق بینایان قرار گیرد.

دکتر خزائلی برای خوانندگان بهترین نمونه است که برخلاف خیلی از نایینایان سه لیسانس و دو درجه دکترا گرفته، چندین کتاب علمی و جدی تألیف و تحریر نمود، چند دبیرستان و دبستان پسرانه و دخترانه روزانه و شبانه به تدریج بنیاد کرده است که سراسر کوچه ظهیرالاسلام را در خیابان شاه آباد تهران اشغال کرده و چند صد نفر دانشجو در این آموزشگاه‌ها تحصیل می‌کنند و خود خزائلی نیز در آنجا تدریس می‌نماید.

وی در شعر، همان خزائلی تخلص می‌کند، بیشتر به پیروی از سبک قدیم غزل سروده‌اند. در ضمن خدمت

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۳۱

دبیری و بالابردن سطح معلومات سالمندان که به هر دلیل از کاروان دانش عقب افتاده‌اند در تربیت هشت فرزند خود نیز کوشش دارند.

علاوه بر کتاب‌های درسی در زمینه تعلیمات دینی، قرائت فارسی، صرف و نحو عربی، تاریخ فلسفه، منطق و حکمت مابعدالطبیعه، کتاب‌های مفصل دیگری مانند: اعلام قرآن مجید، مسئولیت مدنی کارفرمایان از عمل کارگر، خودآموز حکمت، منشأ و کلید دانش‌ها، تاریخ حقوق ملل، تاریخ تحول نظرات فلسفی از جمله تألیفات و ترجمه‌های وی می‌باشد و دو کتاب اول طبع و نشر یافته است.

چکامه‌های زیر از او است:

وصال

ای دل بر آرزوی وصال تو شادمان

وی وصل روی شاد تو راحت فزای جان

یار منی تو همدم و همراز و هم‌سخن

دوری ز من بظاهر و نزدیک در نهان

راز حیات کوشش عاشق نشانه‌ایست

خوش گر کنند از من و تو خلق داستان

نازم بهمتش که ز سود و زیان گذشت

سود و زیان چه درخو رندان نکته‌دان

ایثار جان براه وفا کار مردمی است

کآنان نهند پای غنی بر سر جهان

گل جامه چاک زد که مرا رنگ و بوی از اوست
اما دریغ کآین دو مرا نیست جاودان
لطف نسیم عشق یکی سیلی اش نواخت
گفتش خمش که جنبش ما نیست بازمان
ناموس فقر خشک نهان زیر پردهاست
وای ار شود ز تنگدلی راز ما عیان
رنگ ریا ز دامن خواهان ما بدور
خواهنده را نیاز عطا بهترین نشان
پند (خزانلی) همه این است و بوده است
کآین دوستیش به از هر چه در جهان
سوخته
این مرغ را شراره دل لانه سوخته
یا از جفای خصم ورا خانه سوخته
ما را بسوخت دل ز غم یار سنگدل
او را چه غم که خانه ویرانه سوخته
سودای عشق آتشم کم شعله‌ای مگیر
این شعله جان عاقل و دیوانه سوخته
یارب چه آتشی است ز عشقش بجان ما
این شوخ دیده محرم و بیگانه سوخته
هر صبحدم که شمع فروزش فرونهد
برگرد او دو صد تن پروانه سوخته
مطرب مگر براه همایون سرود خواند
کز سوز سینه مسند شاهانه سوخته
خالی فراز لعل لبش دید مرغ دل

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۳۳

آهی کشید و آه وی، آن دانه سوخته
می آنچنان شراره فشان شد بهر طرف
کز آتشش صراحی و پیمانۀ سوخته
لاله رخی در آینه میدید روی خویش
از دود زلف، آینه و شاخه سوخته
هرگز مپرس حال فگار (خزائلی)
کو خود در آتش غم جانانه سوخته
نگاه

اگر بعاشق دلخسته‌ات نگاه کنی
بیک نگاه نهان کار صد سپاه کنی
قرار و صبر بیغما ربودی و دل و دین
همه حلالیت اگر سوی ما نگاه کنی
سیاه زلف بر افشاندۀ ای بروی چو خور
مگر که روز مرا چون شب سیاه کنی
دراز دستی زلفت تطاولی دارد
که تا تو خرمن عمر مرا تباهی کنی
اسیر عشق بتیر مژه‌کشی وانگه
بی‌گناهی خود، چشم‌ها گواه کنی
جز از جفای من خسته خاطر رنجور
خدای بر تو ببخشد هر آن گناه کنی
مکن کرشمه و ناز اینقدر که عشوه ناز
چنان خوشست که با دوست گاهگاه کنی
یقین بدولت و صلت (خزائلی) آنگه
کند که سوی وی از معدلت نگاه کنی

فرائلی در معلولین نامدار ایران و جهان^۱

دکتر محمد خزانلی، فرزند محمد رضا در سال ۱۲۹۲ش در کوهرود اراک چشم به جهان هستی گشود. در هجده ماهگی، بر اثر ابتلاء به بیماری آبله بینایی خود را از دست داد.

در آن زمان برای آموزش و پرورش نابینایان در ایران وسائل و مدارس خاص وجود نداشت، از این رو رهسپار مکتب‌خانه قدیم شد و در هفت سالگی به مکتب مرحوم شیخ حسین مدنی رفت. پس از اتمام دروس مکتب‌خانه‌ای، و به محض افتتاح اولین مدرسه در اراک، به نام مدرسه سهامیه، روانه این مدرسه شد. درس‌ها را برایش می‌خواندند و او به لطف داشتن حافظه قوی درس را یاد می‌گرفت. در دوران ابتدایی، همیشه شاگرد اول بود و با وجود نابینایی با اشکال زیادی مواجه نگردید. و به اخذ مدرک ششم ابتدایی با معدل بیست نایل گردید.

تحصیلات متوسطه را در دبیرستان صمصامی اراک ادامه داد و برای گذراندن امتحان سوم متوسطه با اشکالات مواجه شد. در این زمان، فقدان بینایی خود را بیش‌تر احساس کرد. امتحان شفاهی دروس را با موفقیت گذراند،

---

۱. معلولین نامدار ایران و جهان، ص ۵۲-۵۸.

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۳۵

ولی به علت نایبایی نمی توانست در امتحان کتبی شرکت کند. از این رو، در آن سال دریافت گواهی متوسطه برایش مقدور نشد و سرانجام پس از دو سال مکاتبه و مشکلات فراوان موفق شد که با کمک منشی امتحانات کتبی را بگذراند. بدین ترتیب، معمای بزرگ حل شد و از آن به بعد این شیوه امتحان، برای همه نایبایان معمول گردید.

سخت کوشی‌های او در امر دانش‌اندوزی هیچ‌گاه بی‌ثمر نماند، تا آن حد که با مشکلات فراوان و امکانات اندک بالاخره موفق شد دیپلم ششم ادبی را به طور متفرقه در تهران امتحان دهد و در تمام کشور رتبه اول را حائز شود. و همچنین به دریافت مدال علمی نائل آمد.

خزائلی اولین کار اجتماعی خود را همگام در دبیرستان، با تشکیل کلاس درس در منزل آغاز کرد.

گرفتن کار دولتی برای نایبنا مشکل بزرگتری بود که محمد خزائلی با آن مواجه گردید. و مثل همیشه با تلاش و کوشش و نشان دادن لیاقت شخصی و نبوغ ذاتی^۱ در سال ۱۳۲۱ به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و به این ترتیب راه دیگری به روی نایبایان گشود. او ابتدا در دبستان‌های گلپایگان و خمین، و سپس در دبستان و دبیرستان‌های اراک

---

۱. سیرگذرا در آموزش و بهزیستی معلولین، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴.

۳۶ دکتر خزانلی

به تدریس پرداخت. در هنگام بازدید وزیر فرهنگ وقت مرحوم «علی اصغر حکمت» از مدرسه عظیمیه اراک، چگونگی تدریس هندسه به دانش‌آموزان به وسیله محمد خزانلی مورد تعجب و توجه وی گردید، تا آنجا که مدال درجه اول علمی به وی اعطا نمود.

در جوانی با موسیقی آشنایی پیدا کرد و گاهی نغمه‌هایی برای آرامش خویش می‌نواخت. در سال ۱۳۱۸ش با دختری که از شاگردانش بود ازدواج نمود. از آن به بعد همسرش کتاب‌ها را برایش می‌خواند و او مطالب را به حافظه می‌سپرد. ثمره این پیوند، چهار دختر و چهار پسر می‌باشد.

محمد خزانلی که او را محمد نابغه لقب داده بودند، هیچ‌گاه در راه تحصیل از پای ننشست و به آموختن ادبیات عرب، فلسفه قدیم، عرفان، فقه، اصول، کلام و تاریخ اسلامی پرداخت و آنگاه به تهران آمد و با وجود مشکلات فراوانی که در سر راهش بود در آزمون دانشگاه شرکت کرد و قبول شد و در سال ۱۳۲۴ به اخذ درجه لیسانس از دانشکده الهیات با رتبه اول نائل آمد و مفتخر به دریافت مدال علمی گردید.

وی پس از آن به سال ۱۳۲۵ از دانشکده حقوق و در سال ۱۳۲۹ از دانشکده ادبیات لیسانس گرفت، ولی او تشنه

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۳۷

کسب معلومات بود و با پشتکار عجیب و ذوقی سرشار که در نهاد او منحصر به فرد بود تحصیلات عالیہ را ادامه داد، تا جایی که در سال ۱۳۳۲ در رشته ادبیات فارسی و در سال ۱۳۳۶ از دانشکده حقوق (رشته قضایی) دانشگاه تهران، درجه دکترا گرفت و به بالاترین مدارج عالیہ تحصیل دست یافت و به تصدیق اغلب دانشمندان و اهل فن، در علوم مذهبی و ادبیات عرب، معقول و منقول، عرفان، علم تفسیر، حقوق اسلام و شناخت ادیان کم‌نظیر بود. به زبان‌های عربی، فرانسه و انگلیسی تسلط و آشنا به زبان آلمانی بود.

محمد خزائلی در سال ۱۳۱۷، آموزشگاه خزائلی را در اراک تأسیس کرد و بعدها آموزشگاه‌های خزائلی را در تهران بنیاد نهاد و تمام آموزشگاه‌ها را شخصاً مدیریت می‌کرد، او بنیانگذار اولین آموزشگاه شبانه در ایران است. او آموزش نایب‌نایان را مورد توجه ویژه خود قرار داد، و اولین انجمن حمایت و هدایت نایب‌نایان و همچنین آموزشگاه نایب‌نایان بزرگسال و افرادی عادی را بنیان نهاد. دکتر خزائلی نخستین رساله‌ی دکترای ادبیات خود را به روشنگری درباره اعلام قرآن کریم اختصاص داد و اکنون این کتاب ارزنده از جمله کتاب‌های منبع و مأخذ تحقیقات قرآنی و اسلامی است.

رساله دکترای حقوق او نیز کتابی است به نام مسئولیت مدنی کارفرما، ناشی از عمل کارگر که این کتاب تحقیقی نیز ملاک بسیاری از داوری‌های وزارت کار می‌تواند باشد. دکتر محمد خزانلی تألیف ارزنده دیگری دارد به نام «احکام قرآن» که فوق‌العاده ارزشمند و جامع است. کتابی دیگر که بر آن نام «مختصر روان‌شناسی» نهاده، کتابی است کامل که همگان را با دانش روانشناسی آشنا می‌سازد. دکتر خزانلی به آموزش بنیادها و نهادهای ادبی خدمتی بسزا کرده و از همکاران و دوستان خود نیز یاری گرفته است. کتاب «بدیع و قافیه» را با همکاری مرحوم دکتر حسن سادات ناصری استاد دانشگاه تألیف کرده، کتاب «المختارات» را با یاری دکتر محمد خوانساری نوشته، «دستور جاویدان» را به مدد سید ضیاءالدین میرمیران تدوین نموده و «اسلوب الحدیث» را که به کمک سید عبدالباقی تنکابنی به مشتاقان هدیه داشته است. مرحوم خزانلی در زمینه ترجمه و شعر هم فعالیت کرد و آثاری از خود به جا گذاشت. علاوه بر این‌ها که عرض شد ایشان تاریخ فلسفه‌یی دارند که هنوز منتشر نشده است و دائرةالمعارف فلسفه وی که حروف الف و ب آن را به پایان برده‌اند و فیش‌های مابقی حروف هم هنوز هست. از مرحوم خزانلی ۳۵ اثر مکتوب به جا مانده است.

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۳۹

خبرنگار روزنامه ایران در روز یکشنبه ۱۴ اردیبهشت، ۱۳۶۶ از خانم شایسته دختر مرحوم خزائلی می‌پرسد: «پدر چگونه با خط بریل آشنا شد چون بهر حال باید برای نوشتن هم روشی را در پیش می‌گرفت».

خانم شایسته می‌گوید: «نکته جالب در زندگی پدرم این بود که ایشان هیچوقت با خط بریل چیزی ننوشت. ولی با آن آشنا بود و به این خط اعتقاد داشت. علت هم این بود که امکانات آموزشی برای نابینایان تا آن موقع وجود نداشت. پدرم برای نوشتن دو شیوه را برگزیده بود یکی نوشتن توسط دیگران که اغلب توسط من و مادرم انجام می‌شد و دیگر صفحه کلید ماشین تحریر بینایی که از طریق لامسه شناخته بود، و با ماشین تحریر هم مطالب را می‌نوشت».

محمد خزائلی نه تنها در راه نشر معارف ایران اسلامی فعالیت نموده، بلکه زندگی و بهسازی و بهزیستی جامعه نابینایان ایران را مدنظر داشته است. وی طی بیست سال متوالی که انجمن ملی هدایت و حمایت نابینایان ایران را بنیاد نهاده بود و بعد منجر به تشکیل سازمان رفاه نابینایان شد، خدمتی همیشگی و مستمر در حق این گروه نمود و آنچه داشت برای آنان در طبق اخلاص نهاد و هدیه کرد.

خزانلی مجله‌ای بنام «روشندل» را دائر کرد که مسائل مختلف علمی، فرهنگی، مذهبی و... را مطرح می‌ساخت. وی در ۲۲ خرداد ۱۳۵۳ش پس از یک هفته اغمء در سن ۶۲ سالگی چشم از جهان فروبست. خانم شایسته در جواب خبرنگار روزنامه ایران که می‌پرسد «یادگارهای پدر که شامل وسائل شخصی ایشان می‌شود چه شد؟» می‌گوید: «پدرم بسیار ساده زندگی می‌کرد، لباس و کفشی که مندرس نمی‌شد آن را عوض نمی‌کرد. پس از درگذشت وی اموال چندانی نداشت کتابخانه ایشان که انبوهی از کتاب‌های علمی و مذهبی بود به حوزه علمیه اصفهان اهدا شد و خانه مسکونی‌اش هم که اجاره‌ای بود و بیشتر وسائش مثل مهر و اشیائی از این قبیل هم نزد من مانده است. بسیاری از مدارک هم مثل عکس و برخی از کتاب‌ها را عده‌ای به امانت گرفتند که پس بیاورند ولی تاکنون نیاورده‌اند و آنچه هست نسخه‌های نایاب برخی از کتاب‌های ایشان است».

شادروان خزانلی در سرودن اشعار طبعی روان داشت و این غزل از اوست.

نگاه

اگر بعاشق دلخسته‌ات نگاه کنی

بیک نگاه نهان کار صد سپاه کنی

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۴۱

قرار و صبر بیغما ربودی و دل و دین
همه حالات اگر سوی ما نگاه کنی
سیاه زلف بر افشاندن‌های بروی چو خور
مگر که روز مرا چون شب سیاه کنی
دراز دستی زلفت تطاولی دارد
که تا تو خرمن عمر مرا تباهی کنی
اسیر عشق بتیر مژه‌کشی وانگه
بی‌گناهی خود، چشم‌ها گواه کنی
جز از جفای من خسته خاطر رنجور
خدای بر تو ببخشد هر آن گناه کنی
مکن کرشمه و ناز اینقدر که عشوه ناز
چنان خوشست که با دوست گاهگاه کنی
یقین بدولت وصلت (خزائلی) آنگه
کندکه سوی وی از معدلت نگاه کنی

خزائلی در گزارش بیدهدنی^۱

دکتر محمد خزائلی اراکی در بیست ماهگی بر اثر بیماری
آبله از نعمت بینایی محروم شد، اما با تلاش و جدیت
تحصیل را شروع کرد. روش فراگیری او بدین گونه بود:
گفته‌های استاد را به حافظه می‌سپرد؛ هنگام امتحان پاسخ
پرسش‌ها را از محفوظات خود می‌داد و کاتبی امین آن‌ها را

---

۱. دانشوران روشندانل، ص ۶۸.

۴۲ دکتر خزانلی

می‌نوشت. بدین سان او موفق به طی مدارج عالی علمی و اخذ سه لیسانس و دو درجه‌ی دکترا شد و چندین کتاب علمی تألیف کرد. او بتدریج چند دبیرستان و دبستان دخترانه‌ی روزانه و شبانه را بنیاد نهاد و خود در آن‌ها به تدریس پرداخت.

وی به زبان‌های فارسی، عربی، آلمانی، فرانسه و انگلیسی تسلط داشت و گهگاهی برای تسلا‌ی خاطر آزرده خویش به سرودن شعر با تخلص «خزانلی» می‌پرداخت.

آثار زیر، از جمله تألیفات و ترجمه‌های اوست: /اعلام قرآن مجید؛ مسؤولیت مدنی کارفرمایان از عمل کارگر، خودآموز حکمت؛ منشأ و کلید دانش‌ها؛ تاریخ حقوق ملل؛ تاریخ تحوّل نظرات فلسفی؛ شرح برگلستان سعیدی و بوستان او؛ منطق نظری؛ منطق علمی.

فصل دوم: دیدگاه‌ها ۴۳

منابع

مشیر سلیمی، علی‌اکبر، سخنوران نابینا یا کوران روشن‌بین، تهران، مؤسسه مطبوعاتی فریدون علمی، چاپ اول، ۱۳۴۴.

بیگدلی، محمدرضا؛ محمدزاده، منصور؛ شمس ملایری، حسین، معلولین نامدار ایران و جهان؛ بی‌جا، سازمان آموزش و پرورش استثنایی، بی‌تا.

باقری بیدهندی، ناصر، دانشوران روشندانل، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۷۶.

دفتر فرهنگ معلولین مؤسسه ای غیرانتفاعی و بین المللی است. خط مشی این مؤسسه ارتقای فرهنگ اسلامی در بین جامعه عزیز معلولان و افزایش توانایی و خلاقیت های آنان است. از اینرو با تولید آثار مذهبی به روش بریل، گویا و الکترونیک دسترسی آنان را به منابع اسلامی آسان تر می نماید.

دفتر فرهنگ معلولین
دار الثقافة للمعوقين
Handicap Cultural Center